

ВПЛИВ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ПРИРОДНИХ МОНОПОЛІЙ НА ДОБРОБУТ СУСПІЛЬСТВА

Проаналізовано об'єктивні умови існування та наслідки функціонування природних монополій в економічній системі суспільства. Досліджено вплив скрутного фінансово-господарського становища підприємств-монополістів на зростання суспільних витрат. Визначено напрямки державного регулювання суб'єктів природних монополій для покращення їх становища та досягнення суспільного добробуту

Вступ. В Україні відбувається реформування економіки та впровадження ринкових умов господарювання, що передбачає розвиток конкуренції в усіх сферах діяльності суб'єктів господарювання. Однак існують галузі економіки, де найбільш ефективним є функціонування одного виробника – це природні монополії. Вони здійснюють суттєвий вплив на діяльність всіх галузей суспільного виробництва, рівень життя населення та добробут суспільства в цілому, що обумовлює державне регулювання їх діяльності.

Вивченню теорії та практики функціонування природних монополій та обґрунтуванню необхідності їх державного регулювання присвячені праці вітчизняних та зарубіжних науковців: О. Нестеренко [3], Г. Філюк [4], В. Кривуцького [5], В. Цапелик [13], Дж. Вільсон [13] та інших. У той же час, практичне реформування природних монополій ускладнене через недостатнє теоретичне обґрунтування причин та наслідків скрутного фінансово-господарського становища суб'єктів природних монополій та їх впливу на зростання суспільних витрат. Нагальність вдосконалення механізму державного регулювання природних монополій підсилює актуальність дослідження зазначених проблем.

Постановка завдання. Метою даного дослідження є поглиблення теоретичного аналізу впливу діяльності суб'єктів природних монополій на добробут суспільства. Добробут досягається в результаті покращення фінансово-господарського становища підприємства-

монополіста і, як наслідок, запобігання підвищенню ним цін (тарифів) на продукцію (послуги), що задовольняють першочергові потреби промислових споживачів і населення.

Методологія. В залежності від конкретних завдань дослідження використовувались загальнонаукові та спеціальні методи: логічне узагальнення – при визначенні об'єктивних причин існування та негативних наслідків функціонування природних монополій в економічній системі суспільства; аналізу та синтезу – при виявленні впливу фінансово-господарських результатів діяльності суб'єктів природних монополій на динаміку цін (тарифів) на їх продукцію (на прикладі підприємств нафтогазового комплексу України); структурно-функціональний аналіз – при визначенні соціально-економічних наслідків державного регулювання діяльності природних монополій та його впливу на суспільний добробут.

За теоретичну базу були взяті фундаментальні дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців, також використовувались законодавчі акти та матеріали інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади України.

Результати дослідження. Держава має встановлювати в економіці суспільно оптимальне поєднання монополій і конкуренції для максимально повного використання потенціалу великих підприємств в зростанні економічного добробуту, обмеження негативних проявів монополізму, сприяння покращенню

результатів фінансово-господарської діяльності суб'єктів природних монополій та спрямування її на шлях підвищення ефективності функціонування економічної системи суспільства.

Як зазначає вітчизняний науковець В. Лагутін, “не можна вважати монополією будь-яке велике підприємство. Боротьба з монополізмом не означає обмеження економічної ефективності. Ефективно працюючі підприємства повинні підтримуватися державою” [1, с. 18]. Дійсно, майбутнє української економіки – великі потужні вітчизняні підприємства-акціонерні товариства, здатні конкурувати на міжнародних ринках.

Сучасна технологія в певних галузях економіки є такою, що ефективно й динамічне виробництво у них може бути досягнуте лише за умови, що виробники являтимуть собою великі фірми – як в абсолютному вираженні, так і щодо ринку [2, с. 94]. Ефективність дії конкуренції у таких галузях економіки ставиться під сумнів, адже високий рівень галузевої концентрації виправданий з точки зору ефекту економії, зумовленої зростанням масштабів виробництва [3, с. 37]. До таких галузей належать природні монополії. У випадку природної монополії довгострокові середні витрати зменшуються упродовж значного часового проміжку, що зумовлено порівняно довготривалим періодом досягнення позитивного ефекту масштабу. Внаслідок організаційно-технологічних та економічних факторів в таких сферах господарської діяльності практично немає реальної можливості уникнути домінування одного підприємства. А присутність на відповідному ринку кількох постачальників продукції (послуг) поділила б ринок й істотно скоротила б обсяги продажу кожного конкурента, викликала б недовикористання основних засобів, в результаті чого зросли б витрати на одиницю продукції і, як наслідок, збільшились би ціни (тарифи).

З метою позбавлення суспільства від негативних наслідків діяльності природних монополій, держава віддає перевагу одному

підприємству, залишаючи за собою право визначати територіальні межі діяльності монополіста, контролювати ціни (тарифи) на його продукцію (послуги), регулювати якість товарів, що виробляються і послуг, що надаються.

Сукупна дія чинників, наведена у систематизованому вигляді на рис. 1, доводить об'єктивність існування та функціонування природних монополій в економічній системі суспільства, що зумовлює необхідність вивчення їх впливу на добробут суспільства, зокрема на динаміку суспільних витрат.

Як вказує світовий досвід, галузі суспільного виробництва, в яких функціонують природні монополії (електроенергетика, нафтогазовий комплекс, залізничний транспорт, житлово-комунальне господарство, зв'язок) відіграють вагомую роль у соціально-економічному розвитку країни та забезпеченні добробуту суспільства. Водночас, надконкурентне, домінуюче становище природних монополістів на ринку може призводити до негативних соціально-економічних наслідків.

В цілому, негативні наслідки існування природних монополій в економіці проявляються за такими основними напрямками (див. рис. 2): нераціональне господарювання; зниження якості товарів (послуг); встановлення завищених цін (тарифів) на товари (послуги).

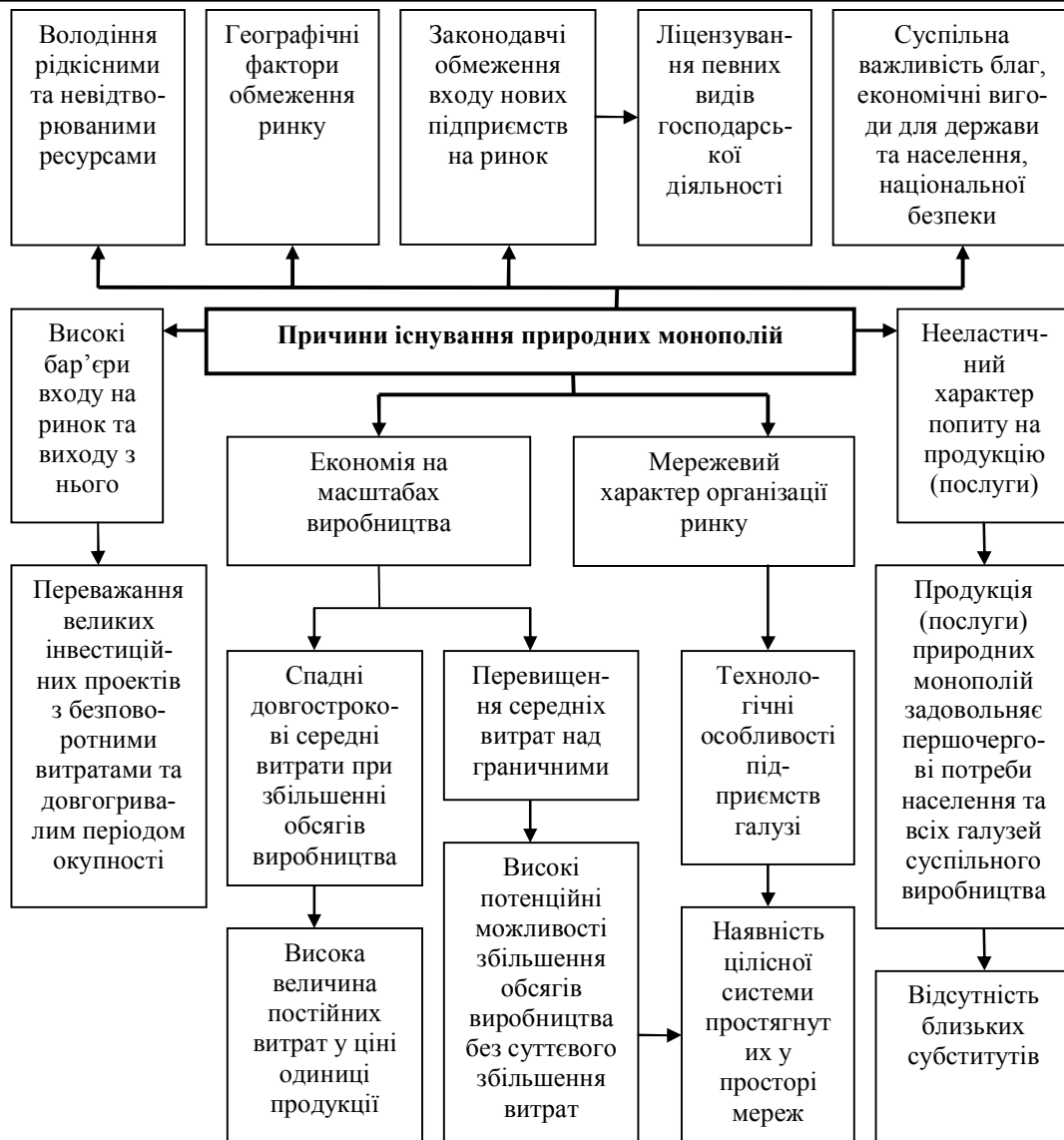

Рис. 1. Основні причини існування природних монополій в економічній системі суспільства

Рис. 2. Негативні соціально-економічні наслідки діяльності природних монополій в економічній системі суспільства

Захищаючи традиційну точку зору про необхідність державного регулювання природних монополій, вітчизняний науковець Г. Филук наголошує, що воно повинно обмежуватись певними рамками, які діють у двох площинах. З одного боку, регулювання має забезпечити надійний захист інтересів споживачів, недопущення зловживань

економічною владою суб'єктами господарювання на відповідному ринку. З іншого, – воно покликане створити основу для ефективного функціонування та розширеного відтворення цих галузей шляхом створення прийнятних умов для повного покриття економічно виправданих витрат підприємств і адекватного інвестування у розвиток виробництва [4, с. 12].

Подібну точку зору висловлює і В.Кривуцький, підкреслюючи, що результатом державного регулювання діяльності природних монополій має стати захист інтересів не лише споживачів їх продукції (побутових і виробничих), але й захист інтересів самих підприємств-природних монополістів, оскільки функціонування за умов нерегульованої природної монополії призводить до виникнення проблем і для цих підприємств [5, с. 49].

В результаті проведеного дослідження можна відмітити, що режим функціонування природних монополій в Україні значною мірою визначається особливостями затяжного етапу реформування економіки. Зокрема, неплатежі за отриману продукцію, високий рівень зношеності основних засобів, хронічна нестача інвестиційних ресурсів негативно позначаються на фінансово-господарських результатах діяльності підприємств-монополістів.

За коментарем наукового співробітника відділу структурних реформ Інституту економічних досліджень та політичних консультацій І.Полтавця, “подорожчання газу для населення неминуче, як скоро це відбудеться сьогодні залежить виключно від політичних нюансів” [6, с. 49].

Як повідомлялося у ЗМІ ще на початку 2005 року, НАК “Нафтогаз України” звернувся до Національної комісії регулювання електроенергетики (НКРЕ) з проханням про істотне підвищення вартості природного газу на внутрішньому ринку. Ціну на газ передбачалося збільшити для трьох категорій споживачів: бюджетних організацій – на 57,6 % (з 231 до 364 грн./тис.куб.м), підприємств комунальної теплоенергетики – на 8,5 % (з 241 до 262 грн./тис.куб.м),

населення – на 25 % (з 185 до 231 грн./тис.куб.м). Майбутній сплеск цін для всіх категорій споживачів “Нафтогаз” мотивував значними втратами (у 2004 році – 2,3 млрд. грн.) від поставок цим категоріям за поточними цінами, а також тим, що без цього неможливо забезпечити стабільність роботи газового комплексу, його подальший розвиток. Адже, як засвідчили проведені компанією розрахунки, за умов збереження поточних цін на природний газ для населення та бюджетних організацій НАК “Нафтогаз України” доведеться скоротити видобуток природного газу на 10,6 % – із 18,95 млрд.куб.м у 2004 році до 16,95 млрд.куб.м у 2010 році. Водночас у разі покращення фінансово-господарського становища, підвищення середньозваженої відпускної ціни на газ зі 112,16 грн. до 310 грн. за 1 тис.куб.м НАК зможе щорічно виділяти на видобуток газу не менше 2,1-2,3 млрд.грн. капіталовкладень, що, у свою чергу, дасть змогу підприємствам “Нафтогазу” наростити його видобуток на 13,8 % – до 21,56 млрд.куб.м у 2010 році.

Крім цього, коментуючи необхідність підвищення вартості природного газу на внутрішньому ринку, голова НАК Ю.Бойко звертає увагу на такий парадокс: незважаючи на всі “негаразди”, населенню України газ коштує на 23 % дешевше, ніж для споживачів багатой запасами вуглеводнів Росії. Адже в той час, як Росія регулярно піднімає ціну на газ, в Україні для населення вона не змінювалася протягом останніх п'яти років [7, 8, 9].

До того ж, як зазначає В.Язев, занижена ціна на газ для внутрішніх споживачів викривляє ціни на електроенергію і тепло, транспортні тарифи і, як наслідок, вартість продукції всіх галузей. В результаті втрачається об'єктивність галузевих цін, міжгалузевих цінових пропорцій та практично всіх макроекономічних показників. Якщо у відношенні субсидування населення це можна виправдати його низьким рівнем життя, то логічних пояснень причин фактичного субсидування металургійної, нафтопереробної та інших високодохідних галузей за рахунок газової галузі немає [10, с. 28]. Можна

виділити й інші негативні наслідки таких цін на газ. По-перше, деформуються паливні баланси, у зв'язку з чим електростанції та теплові котельні, які працюють на вугіллі та мазуті, замість створення більш досконалих систем з підготовки та спалення традиційних видів палива, домагаються переходу на газ, що приносить додаткові доходи. По-друге, не знаходить збуту продукція вугільних підприємств, та деякі з них припиняють діяльність, інші вимушені продавати вугілля за цінами, які обумовлюють майже нульову рентабельність. По-третє, "економія витрат" на паливо шляхом переходу на газ усуває для енергетичних підприємств необхідність розгортання роботи з економії інших видів палива.

Зокрема, вже сьогодні в Україні законодавчо закріплено подорожчання природного газу. Так, на період до 31.12.2010 року встановлено граничну ціну на природний газ для всіх категорій споживачів на рівні, який не перевищує 110 дол. США за 1000 кубометрів, без врахування тарифів на транспортування й постачання та ПДВ [11]. Це майже вдвічі перевищує попередньо затверджений рівень – 60 дол. США за 1000 кубометрів. З 20.02.2006 року НКРЕ України затвердила граничний рівень ціни на природний газ, що постачається промисловим споживачам, у розмірі 548 грн. за 1000 кубометрів без врахування ПДВ¹, тарифів на транспортування та постачання природного газу [12].

У країнах з розвинутою ринковою економікою державне регулювання діяльності суб'єктів природних монополій застосовується для [13, с. 80]:

– забезпечення балансу інтересів споживачів і створення адекватних стимулів для виробників;

– визначення структури тарифів на засадах принципів справедливого та ефективного віднесення витрат на тарифи для різних груп споживачів;

– стимулювання підприємств до зменшення витрат, підвищення якості обслуговування, підвищення ефективності інвестицій;

– створення умов для розвитку конкуренції.

Регулювання має гарантувати отримання споживачами переваг від економії, зумовленої масштабами виробництва в галузях природних монополій. Звідси, головна мета регулювання полягає в спрямуванні діяльності природних монополій в інтересах добробуту суспільства, тобто в створенні бар'єрів на шляху підвищення цін (тарифів) або обмеження обсягів продукції з боку підприємств-виробників з метою використання природно-монопольного становища на шкоду споживачам їх продукції (послуг).

При регулюванні природних монополій необхідно враховувати соціально-економічні наслідки такого регулювання. Так, збільшення цін на продукцію природних монополій може привести до зменшення попиту і заміни споживання товарами-субститутами, якщо це можливо. При цьому погіршиться фінансово-господарське становище підприємства-природного монополіста, що спричинить бюджетне дотування та, відповідно, викличе навантаження на бюджет. Однак, збільшення цін на продукцію природних монополій сприятливо позначиться на економічному становищі підприємств, що виробляють товари-субститути, оскільки збільшиться попит на їх продукцію і зростуть доходи. Зворотна ситуація відбудеться при скороченні цін на продукцію природних монополій.

При збільшенні податкових ставок чи введенні нових податків доходи природних монополій зменшаться, скоротиться рентабельність виробництва і погіршиться їх фінансове становище при фіксованій ціні. При існуванні можливості збільшення цін ми одержимо результат, визначений вище при

¹ З 1 січня 2005 року Законом України "Про Державний бюджет України на 2005 рік" було скасовано нульову ставку ПДВ на операції з продажу імпортованого природного газу, яка діяла у 2003-2004 рр. Отже, відповідно до зазначеного закону, НАК спочатку сплачує ПДВ, а потім стягує його з комунальних підприємств, які, у свою чергу, включають цей податок у вартість продукту для споживачів.

ціновому регулюванні, що приведе до інфляції і спаду виробництва. Можливий і сприятливий результат при збільшенні податків – це збільшення податкових надходжень до бюджету, що призведе до соціально-економічного розвитку країни в цілому.

Дотування підприємств, з одного боку, збільшує обсяги виробництва і поліпшує їх фінансове становище, а з іншого боку, зростання попиту на продукцію може збільшити ціни на нееластичні види продукції. Поліпшення фінансового становища природних монополій внаслідок дотування збільшує оподатковувану базу і податкові надходження до бюджету.

Кредитне регулювання при фіксованому тарифі на продукцію (послуги) підприємства-природного монополіста збільшує витрати виробництва і скорочує прибутковість підприємства, при вільному ціноутворенні збільшення витрат компенсується зростанням цін (тарифів) на продукцію (послуги). З іншого боку, пільгове кредитування поліпшує фінансове становище підприємств, що збільшує надходження податкових сум до бюджету, а висока відсоткова ставка, навпаки, збільшує витрати виробництва і погіршує економічне становище виробника.

Слід відмітити, що серед визначених Законом України “Про природні монополії” [14] принципів регулювання діяльності суб’єктів природних монополій в Україні найсуперечливішим є принцип самокупності. В економічній теорії загально визнаною є теза про те, що для зростання суспільного добробуту природний монополіст мав би функціонувати із збитками [15, с. 50]. При цьому, щоб запобігти банкрутству природного монополіста, традиційно передбачено його державне дотування. Наприклад, уряд М.Тетчер для запобігання підвищенню тарифів, виплачував дотації британським залізницям, а Electricite de France, перебуваючи у власності французької держави, із цією ж метою свідомо є планово-збитковим підприємством [15, с. 51].

Отже, вищезазначені напрямки державного регулювання природних

монополій спричиняють різноманітні наслідки такого регулювання, як для самої природної монополії, так і для суспільства в цілому. Звідси доходимо висновку про необхідність врахування у вітчизняній практиці господарювання теоретичного обґрунтування цього впливу як на галузі природних монополій, так і на економічну систему суспільства в цілому.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Наукова новизна проведеного дослідження полягає у комплексному теоретичному аналізі впливу діяльності суб’єктів природних монополій на суспільний добробут та розробці наступних концептуальних положень:

– розкрито особливості функціонування суб’єктів природних монополій в період реформування економіки України. Скрутне фінансово-господарське становище підприємств-природних монополістів та практика встановлення цін (тарифів) на їх продукцію (послуги) для населення та промислових споживачів не вирішують ні економічних, ні соціальних завдань. Низька ефективність дотаційного механізму призводить до зростання суспільних витрат та спотворення механізму розподілу доходів у суспільстві;

– визначено соціально-економічні наслідки державного регулювання суб’єктів природних монополій, як для самої природної монополії (зміна обсягу виробництва, фінансового становища, інвестиційних ресурсів та ін.), так і для суспільного добробуту в цілому (вплив на доходи населення та підприємств інших галузей суспільного виробництва, на державний бюджет та ін.).

Перспективами подальших наукових розробок щодо дослідження природних монополій є розробка механізму стимулюючого регулювання з метою активізації інвестиційно-інноваційних процесів у напрямі застосування ресурсозберігаючих технологій та модернізації основних засобів суб’єктів природних монополій.

Список використаної літератури:

1. *Лагутін В.* Рушійні сили конкуренції // Конкуренція. Вісник Антимонопольного комітету України. – 2002. – № 3. – С. 15-18.
2. *Макконнелл Кэмпбелл Р., Брю Стэнли Л.* Экономикс: Принципы, проблемы и политика / Пер. с англ. 11-го изд. – М.: Республика. – 1992. – 785 с.
3. *Нестеренко О.* Природна монополія: теорія та практика функціонування // Економіка України. – 1997. - № 10. – С. 37-45.
4. *Філюк Г.М.* Природні монополії та їх регулювання у трансформаційній економіці України: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.01.01 / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2001. – 22 с.
5. *Кривуцький В.В.* Природні монополії та необхідність державного регулювання їх функціонування. – Львів: “ЗУКІЦ”, 2004. – 58 с.
6. Україна: події, факти, коментарі. – К.: НБУ ім. В.І. Вернадського. Служба інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади. – 2005. – № 2. – 95 с.
7. *Підвисоцький Р.* Новорічний газ коштує дорого // Демократична Україна. – 2005. – 11 травня. – С. 5.
8. *Гусак Л.В.* Новый год – с новой ценой // 2000. – 2005. – № 2. – С. 5.
9. Баланс на грани // Украинская инвестиционная газета. – 2005. – № 3-4. – С. 16.
10. *Язев В.* Новые ориентиры в госрегулировании развития топливно-энергетического комплекса // Российский экономический журнал. – 2004. – № 2. – С. 15-29.
11. Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження на період до 2010 року граничного рівня ціни на природний газ” від 09.02.2006 р. № 128.
12. Постанова НКРЕ України “Про затвердження граничного рівня ціни на природний газ, що постачається промисловим споживачам” від 16.02.2006 р. № 176.
13. *Вильсон Дж., Цапелик В.* Естественные монополии в России: история и перспективы развития системы регулирования // Вопросы экономики. – 1995. – № 11. – С. 80-87.
14. Закон України “Про природні монополії” від 20.04.2000 р. № 1682-III.
15. *Богачев В.Н.* Прибыль?!... (О рыночной экономике и эффективности капитала). – М.: Финансы и статистика, 1993. – 125 с.

ПУЗІНА Ганна Валеріївна – асистент кафедри економіки і підприємництва Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”

Наукові інтереси:

– державне регулювання діяльності суб’єктів природних монополій в Україні